

תוכן העניינים

9		פתח דבר
19	לנוסח העמידה בארץ ישראל בשבתות (וראשי חדשים)	פרק ראשון
79	נספח לפרק ראשון	
	עמידות שלוש הרגלים והימים הנוראים בתפילתם	פרק שני
93	של בני ארץ ישראל	
156	נספח לפרק שני	
161	מזמורי שבת וחג בתפילתם של בני ארץ ישראל	פרק שלישי
215	"תפילת השיר"	פרק רביעי
259	"עשר הדיברות"	פרק חמישי
275	"תהלוכת... ספר השיר"	פרק שישי
293	הקריאה בתורה	פרק שביעי
327		מפתח הביבליוגרפיה
331		לוח הקיצורים
332		מפתח התפילות והפיוטים
341		פסוקים וקטעי מקרא בשימוש ליטורגי
347		מפתח כתבי היד
352		מפתח כללי
366		מפתח הקטעים הנדפסים בספר

פתח דבר

ממצאי גניזת קהיר, שחוללו מהפכה גדולה ברוב שטחי העיון בתרבות ישראל בימי הביניים, תרמו תרומה נכבדת ומיוחדת גם לחקרן של תפילות ישראל. בין רכבות כתבי היד שנתגלו באוצר מופלא זה של עלים בלים, צצו ועלו, לעיניהם הנדהמות של החוקרים, העדויות החומריות הראשונות לנוסחי התפילה המיוחדים של בני ארץ ישראל הקדומים, נוסחים שנשתכחו ברובם מן השימוש ומן הדעת, ושרק תעודות מעטות דיברו עד אז, בלשון כמעט בלתי מובנת לדור אחרון, בשמם.

הממצאים משכו מיד תשומת לב. שנה אחת בלבד אחרי הגילוי הרשמי של הגניזה (1897), כבר פרסם ש"ז שכטר, מגלה הגניזה, ברבעון האנגלי למדעי היהדות (*JQR*), כרך י (1898), עמ' 654-659, קטעים ראשונים של נוסחי תפילה ארץ ישראלים. פחות מעשר שנים לאחר מיכן הופיע צרור נוסף של נוסחים כאלה, הפעם על פי כתבי יד מן הגניזה שנתגלגלו לספריית חברת 'כל ישראל חברים' בפאריס, בכתב העת הצרפתי למדעי היהדות (*REJ*), כרך נג (1907), עמ' 232-241, במאמר של ישראל לוי. בינתיים נזקק אל ממצאי הגניזה גם י"מ אלבוגן, חוקרן הדגול של תפילות ישראל: בשנת 1911 הופיע בירחון הגרמני למדעי היהדות (*MGWJ*), כרך נה, עמ' 426-445; 586-509, מאמר גדול שלו על נוסחי עמידות החגים במנהג ארץ ישראל. במאמר זה, שהביא אסופה גדולה ויצוגית של טקסטים הנוגעים לסוגיה הזאת, ניצב המחקר לראשונה מול תפילתם של בני ארץ ישראל בעמדה של התבוננות מושהית; בו החל באמת, לפני קרוב לשמונים שנה, חקרו התיאורטי של המנהג הארץ ישראלי הקדום.

שימוש מה בממצאים הללו ובשאר קטעים שעלו מן הגניזה עשה אלבוגן גם בחיבורו הגדול *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung* שהופיע לראשונה בלייפציג, בשנת 1913 (מהדורה עברית, מעודכנת, של הספר, בשם 'התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית', הופיעה בעריכתו של יינימן בתל אביב, בשנת תשל"ב), אבל המקום שהקדיש לחוליה הארץ ישראלית בתיאור תולדות תפילותיהם של ישראל היה עדיין מועט ושולי. ואין פלא בדבר: מנהגי התפילה הבבליים הגיעו לידינו מתועדים בשפע גדול של מקורות קדומים, בתלמודה של בבל, בספרות הגאונים ובקודיפיקציות הגדולות של המנהג הבבלי. גם תפילותינו אנו, של כל העדות בימינו, בבליות הן בצביוןן ובמקורן. כחשכון ההיסטורי הכולל — שיטתם של בני בבל נתפשה כצדק כשיטתה המרכזית, הרצופה.

של התפילה בישראל. החומר הארץי ישראלי שהחל אז עולה מן הגניזה היה מפורז מדי ומביך מדי. עבודה מסכמת והערכה מאוזנת בחומר הזה היו בלתי אפשריות בשנים ההן.

בשנת 1925 פרסם יעקב מאן, ראש המדברים בחקר הגניזה בדור הקודם, את מאמרו הגדול *Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service*, כרך ב, עמ' 269-338. מאמר זה הוא עד היום החשוב מכל מה שנכתב ונתפרסם מעולם בסוגיית תפילותיהם של בני ארץ ישראל. לא סוף דבר שהוא המקיף מכולם, ושמצד מספר הטקסטים המודפסים בו הוא עולה הרבה על כל מה שראה אור לפני כן בסוגיה הזאת, אלא שהוא גם מתפרש, מצד ענייניו, על פני כל שטחה של התפילה, בימות החול, בשבת ובחג (כולל נוסחי ברכת המזון), והוא דן במנהגי תפילה ובנוסחי תפילה כאחת. מאן היה בקי גדול בעולמה של הגניזה וחוקר חריף ובעל עין חדה. הוא איתר באוספי הגניזה שהיו ידועים בימיו את התעודות היצוגיות והמלאות ביותר, ואת ה'נ'קיות' שבהן מבחינת מנהגן. ריכוז החומר ושיטת עיבודו, עמקות העיון בו והיקף הפרשנות הנלווית אליו, מייחדים למאמר הזה מקום קבוע ומרכזי בחקר התחום לדורותיו. תרומה חשובה להכרת המפה הארץ ישראלית של תקופת הגאונים הרים מאן גם במחקריו ההיסטוריים, ובפרט בספרו *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs*, שנדפס לראשונה באוקספורד בשנת 1920/22; בכרך הראשון של החיבור הזה העיר מאן על תעודה בעלת חשיבות גדולה לענייננו, אשר לכירור הפרטים העולים ממנה מוקדש כמעט מחצית הספר הזה.

מן התופעות המשונות של תולדות חקר היהדות בימינו היא העובדה שלאחר התחנה הזאת, שניתן היה לראותה ראש גשר מוצק לעיונים של המשך והשלמה, כמו נתפוגגה ההתעניינות במנהגי התפילה של בני ארץ ישראל. אמנם רוב חוקרי הגניזה שנתקלו בכתבי יד ליטורגיים, משונים ביותר לפעמים, לא משכו ידם מפרסומים שבאקראי גם בתחום הזה. קצת מהם הגיעו אל טקסטים של תפילה בעקיפין, תוך חיפוש אחרי תעודות לליבונן של סוגיות אחרות בחקר תולדות האומה. חוקרי גניזה ידועים כש' אסף, מ' זולאי וא' שייבר, גאלו ופרסמו כך, בבמות שונות של מחקר בעשרות השנים האחרונות, כמה וכמה טקסטים ליטורגיים ארץ ישראלים. תרומה נכבדת לחקר תפילות ישראל הרים בימינו נ' וידר במאמריו הרבים. לעניינה של התפילה בארץ ישראל הקדיש מאמר חשוב (*The Old Palestinian Ritual — New*) ב-*Journal of Jewish Studies*, כרך ד (1953), עמ' 37-65; 73-65. הבחנותיו החדות מיקדו את המבט בגבול הדק, והנזיל לפעמים, שבין מנהגות בכל ומנהגות ארץ ישראל, וערערו בזה כמה מוסכמות ישנות. תנופת עיונו בסוגיות שונות, ולו מאוחרות יותר, בתולדות התפילה, קידמה הרבה את המחקר במקצוע הזה על כל אגפיו.

בינתיים התעורר עניין במנהגות ארץ ישראל גם מצד מחקר הפיוט. שירת הקודש העברית הקדומה היא, מצד תפקידה, פועל יוצא של התפילה. היא נתהוותה על

פרק ראשון

לנוסח העמידה בארץ ישראל בשבתות (וראשי חדשים)

[א]

נוסחי תפילות העמידה שבסידורים הממוסדים של ימינו אחידים, כידוע, לכל הימים ולכל המועדים, באשר לברכות הראשונות והאחרונות.¹ שלוש הראשונות, ברכת האבות, הגבורות וקדושת השם, ושלוש האחרונות, ברכת העבודה, ההודאה והשלום, נאמרות כהווייתן, או כהווייתן כמעט,² בכל העמידות, בין בימות החול ובין בימות השבת והחג. לא כן הברכות האמצעיות: כאלו נבדלות העמידות, בין על פי הימים ובין על פי מעמדי התפילה שבהם הן נאמרות. בימות החול עומדות בין שלוש הראשונות ושלוש האחרונות שתיים עשרה (לפי המנהג הבבלי, שנתקבל בכל העדות של ימינו: שלוש עשרה)³ ברכות, המדברות בעניינים שונים של חיי הכלל והפרט. עמידות כאלה קרויות, על שום מספר הברכות הכלולות בהן, 'שמונה עשרה'. בימות השבת והחג ובתפילות המוסף של ראשי חדשים וימי חול המועד אין בין הראשונות והאחרונות אלא ברכה אחת בלבד, המדברת בקדושת היום הנתון, והקרויה משום כך ברכת 'קדושת היום'. עמידות מסוג זה הן 'תפילות שבע', לפי שאין בהן אלא שבע ברכות בלבד. רק עמידה אחת, של מוספי ימות ראש השנה, מכילה תשע ברכות: לבד משלוש הראשונות ושלוש האחרונות וברכת קדושת היום, עומדות בה עוד שלוש ברכות, המלכיות⁴ הזכרונות והשופרות, שמציינות את ייחודו של החג ומשמשות פתיחה לתקיעות בשופר.

המלה 'ברכה' בהקשר שאנו מדברים בו מציינת פסקאות לא ארוכות של תפילה, שדנות בנושא מסויים המסוכים בסופן במשפט נוסחאי הנקרא 'חתימת הברכה'.

1 על תולדות העמידה, הרכבה ונוסחיה, עיין י"מ אלבוגן, התפילה בישראל, 32 ואילך. חיבור זה נכתב בידי אלבוגן בשנת 1913, ועודכן, באשר לעניין תפילות הקבע, בידי יי היינמן, במהדורה העברית של הספר, שהופיעה בתשל"ב.

2 על השינויים והתוספות החלים בברכות האלה בהודמוניות שונות עיין אלבוגן, שם. עיין גם בהמשך, בסמוך.

3 בניי בכל הוסיפו על הברכות האמצעיות את ברכת 'את צמח דוד', בין הברכה הי"ד והט"ו. ברכה זו (שחתימתה 'מצמיח קרן ישועה') לא נהגה בארץ ישראל.

4 ברכה זו מצורפת בתפילה הממוסדת לברכת 'קדושת היום', לפיכך אין במוספי ראשי שנים אלא תשע ברכות, שהן, בעקרון, עשר. לפי המנהג הקדום הברכות המיוחדות של מוספי ראש השנה נאמרו על ידי שליח הציבור בלבד. היחידים אמרו גם במעמד הזה רק שבע ברכות.

חתימות הברכה בעמידה פותחות בפורמולה הבלתי משתנית 'ברוך אתה יי',⁵ ומסתיימות במלים המשתנות מברכה לברכה, והמציינות את יחודה של הברכה הנתונה: 'מגן אברהם' בברכת האבות, 'מחיה המתים' בברכת הגבורות, 'האל הקדוש' בברכת קדושת השם, וכו'. הטקסט הבא לפני חתימת הברכה, והמפרט, כאמור, את עניינה, נקרא 'גוף הברכה'.

לשונות שני המרכיבים המעמידים את ברכות העמידה קבועים בימינו בכל עדה ועדה בקביעות מוצקת ובלתי משתנה. העמידות נאמרות לעולם באותה לשון עצמה: עמידות הי"ח כלשונו, עמידות השבע כלשונו, ועמידת התשע כלשונו. אין בימינו הכדל בזה בין גופי הברכות לחתימותיהן: אלו ואלו קבועים ובלתי משתנים בלשונם. אבל מבחינה היסטורית ניסוחן המוחלט של חתימות הברכות קדם כנראה לניסוח לשון גופן. חתימות הברכות גם בימינו שוות (כמעט) בפי כל העדות, אבל בניסוח גופי הברכות יש הבדלים ניכרים בין עדה לעדה ובין מנהג למנהג.

בימות החול נאמרת העמידה באותה לשון עצמה בכל שלוש תפילות היום, במעריב,⁶ בשחרית ובמנחה. בימים מסויימים מוסיפים על הנוסח הזה פסקאות מסויימות ובעונות מסויימות של השנה מחליפים בו צירופים מסויימים באחרים,⁷ אבל בסך הכל אין לימות החול אלא נוסח אחד ויחיד של עמידה, והוא נאמר בקביעות נמרצת בדיוק לשונו ממש.

שונים פני הדברים בעמידות השבתות והחגים ובעמידות המוסף של ימות החול המיוחדים.⁸ בעמידות אלו הברכה הרביעית, היא ברכת קדושת היום, מתנסחת בלשונות שונים. בנקודה זו שונות זו מזו גם חתימות הברכות, שגם הן נקראות לציין ביחוד את היום שתפילתי מתעטרת בהן: בשבת חתימת הברכה היא, לפי מנהגות ימינו, 'ברוך אתה ה' מקדש השבת', במוספי ראשי חדשים 'ברוך ... מקדש ישראל וראשי חדשים', בשלוש רגלים 'מקדש ישראל והזמנים', בראשי שנים 'מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון', וביום הכיפורים 'מלך מוחל וסולח (לעוונותינו) ולעוונות עמו בית ישראל (ומעביר אשמותינו בכל שנה ושנה) מלך על כל הארץ

5 יוצאת מן הכלל הזה הברכה הראשונה של העמידה, שהיא לא רק מסתיימת ב'ברוך אתה יי' אלא גם מתחילה בפורמולה הזאת. לפי ההלכה הקדומה צריכה הברכה הליטורגית לפתוח ב'ברוך' ולהסתיים ב'ברוך', אבל בסדרות של ברכות הבאות ביחד אין חובת הפורמולה הקבועה חלה אלא על סיום הברכות.

6 לפי ההלכה, עמידת ערבית אינה חובה אלא רשות. אבל רשות זו הפכה חובה גמורה בתקופה קדומה ביותר. המנהג לומר עמידה בערבית נזכר בשגרת טיעון כבר בתלמוד הירושלמי. אבל גם בפרקטיקה הליטורגית של ימינו עדיין ניכר מעמדה המיוחד של העמידה הזאת בכמה פרטים.

7 על הסוגיות הללו עיין אלבוגן, התפילה בישראל, שם. עיין גם ע' פליישר, שירת הקודש, 26 ואילך.

8 הכוונה לימות ראשי חדשים וחול המועד. בימים אלה — כל העמידות הן של חול, כלומר של שמונה עשרה ברכות, חוץ מעמידת המוסף שהיא לעולם של שבע ברכות בלבד. עמידות מוסף נאמרות רק בימים שבהם היו מקריבים קרבנות חג מיוחדים בבית המקדש.

מפתח הביבליוגרפיה

- R. Edelman, *Zur Frühgeschichte des Mahzor*, Stuttgart 1934.
- א"א אורבך, 'מעמדם של עשרת הדיברות כעבודה וכתפילה', בתוך: ב"צ סגל (עורך), עשרת הדיברות כראי הדורות, ירושלים תשמ"ו, 145-127.
- י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערך והשלים י' היימן, תל-אביב תשל"ב.
- I. Elbogen, *Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes*, Berlin 1907.
- I. Elbogen, 'Die Tefilla für die Festtage', *MGWJ*, 55 (1911), 426-446; 586-599.
- ש' אליצור, 'ראשיתם של פיוטי יח', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה (תשמ"ד), 173-165.
- ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, 131-116.
- ש' אסף, 'מתוך סדור תפלה קדמון', בתוך: מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, 89-71.
- S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I-IV, Berkeley-London 1967-1983.
- ש"ד גויטיין, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב.
- ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט.
- ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א"ב, ירושלים תשל"ל.
- ד' גולדשמידט, מחזור לסוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה, הושלם בידי י' פרנקל, ירושלים תשמ"א.
- מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א"ג, תל אביב תשמ"ג.
- L. Ginzberg, *Geonica*, I-II, New York 1968².
- ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, א"ד, ניו-יורק תש"א.
- י' דוידסון, גזי שעכטער, ספר ג, פיוטים ושירים מן הגניזה שבמצרים, ניו-יורק תרפ"ח.
- אדלמן ר', לקדמוניות המחזור
- אורבך א"א, עשרת הדיברות
- אלבוגן י"מ, התפילה בישראל
- אלבוגן י"מ, עיונים
- אלבוגן י"מ, עמידות החגים
- אליצור ש', ראשיתם של פיוטי יח
- אסף ש', מסדר התפילה
- אסף ש', סדור תפלה קדמון
- גויטיין ש"ד, חברה יס-תיכונית
- גויטיין ש"ד, סדרי חינוך
- גולדשמידט, ד', מחקרי תפילה ופיוט
- גולדשמידט ד', מחזור לימים הנוראים
- גולדשמידט-פרנקל, מחזור לסוכות
- גיל מ', ארץ ישראל
- גינצבורג ל', גאניקה
- גינצבורג ל', פירושים וחידושים
- דוידסון י', גזי שכטר ג

פסוקים וקטעי מקרא בשימוש ליטורגי

הספרות בסוגריים רגילים רומזות למספרי ההערות
האותיות בסוגריים מרובעים רומזות לסימני הקטעים הנדפסים בספר

תורה

202	טז:כט-ל	בראשית	
113	יט:א	ב:א	48 (51)38 [יב]39 [יג]
[י]273 (179)195	כ:א	ב:א-ג	174 (81,80)179 [סה]311 [קכ]
[י]273	כ:טו-כא	ב:ג	178
239	כ:כא	לא:מב	115
321 320	כב:כד	מט:יח	(153)256
115	לא:יב		284 [קיב]
202	לא:יג		
[כ]47 [יח]45 [יא]36 [ט]34	לא:טז	שמות	
(22)101 76 [כז]59		ג:טו	283 [קיא]
(112)122 117		יב:א-ה	304 [קיד]
44 [יז]43	לא:טז-יז	יב:א-כט	304 [קיו]
[ח]31 [יח]44 [יא]45 [יח]47 [יט]	לא:יז	יב:יד	(104)320
(76)114 [לט]76 68 [כז]58		יב:יח	115 106
(112)122 117 115		יב:כא	320
320	לג:יב	יב:כט	114
320	לד:א	יב:מב	119 117 114 105 [יט]47
115	לה:ב	יב:מג	320
		יג:א	320
		יג:ו	(77)115 106
[ה]204 147 143 134	טז:ל	יג:יז	320
[מ]80 [נ]28	כ:כז	יד:כט	[קי]273
320	כב:כז	יד:ל	[קב]247 229 [צב]226 [קה]261
118 114	כג:ד		[קד]290 268 264 [קו]263
[יט]47	כג:ד-ו		[קי]273
105	כג:ד-ז	טז:טז	[קיד]290
(77)115 106	כג:ח	טז:יז	[קי]274
320	כג:ט	טז:יח-יח	325 321
113 112	כג:כא	טז:כד	[צב]226
(116)132 123	כג:כג-כה	טז:ל	321
134 117	כג:כו-לב	טז:ד	115
146 143-142	כג:כו-לב	טז:כט	

